

OSADNICTWO W DOLINIE DOLNEJ WISŁY

Jacek Woźny

Obszar doliny dolnej Wisły znajduje się w zasięgu trzech strefowo układających się jednostek morfogenetycznych: dna doliny rzeki Wisły, strefy zboczowej doliny oraz wysoczyzny morenowej. Wybitne walory krajobrazowe tego terenu związane są ze strefą krańdźwiową doliny Wisły, charakteryzującej się miejscowo deniwelacjami rzędu 70 m. W rejonie Wiągu wysoczyzna o wysokości bezwzględnej 87,0 m n.p.m. styka się bezpośrednio z korytem rzeki (21,0 m n.p.m.), tworząc niezwyklej krajobraz urwiska nadwiślańskiego, waloryzowany specjalnie w tradycyjnym światopoglądzie lokalnych mieszkańców jako tzw. „Czarcie Góry”. Podobne cechy rzeźby terenowej charakteryzują okolice Trzęsacza, Suponina i Kozielca, natomiast na prawym brzegu Wisły m.in. Szymborna, Płutowa, Starogrodu i Kałdusa.

Oprócz podstawowych jednostek morfologicznych specyfikę krajobrazu nadwiślańskiego tworzą kotlinowate rozszerzenia – baseny Unisławski, Chełmiński i Grudziądzki. Szerokość doliny, która w odcinkach pozabasenowych wynosi zwykle 3 - 4 km, zwiększa się w tych rozszerzeniach do 9 - 18 km. Największą osobliwością Basenu Grudziądzkiego są trzy „wyspy” tzw. kępy. Wznoszą się one do około 60 m ponad dno doliny, nawiązując swymi wierzchołkami do wysokości otaczającej wysoczyzny morenowej. Jedną z trzech kęp Basenu Grudziądzkiego jest m.in. kępa Górnej Grupy, ponad dolnym biegiem Mątawy.

Istotnym składnikiem krajobrazu są też doliny lewobrzeżnych dopływów Wisły: Wdy – w ujściowym odcinku, Mątawy – w środkowym i dolnym biegu. W części ujściowej rzeka Mątawa przepływa przez tereny Niziny Sartowicko-Nowskiej, intensywnie zajmowanej przez osadników kontraktowych w XVII i XVIII w. Strefa zboczowa doliny rzeki Wisły stanowi też rejon spływu licznych strumieni, rzeźbiących lokalnie głębokie jary i parowy, np. okolice Jaruzyna, Płutowa, Starogrodu. Występowanie źródeł mineralnych umożliwiło już w XIX w. rozwój licznych nad dolną Wisłą browarów, gorzelnii i wytwórni wód stołowych, cieszących się międzynarodowym uznaniem, np. Ostromecko, na przełomie XIX/XX w.

Rzadkim urozmaiceniem wysoczyznowej rzeźby terenu są utwory eoliczne. Pokrywy piasków przewianych, a także wydmy i niecki deflacyjne występują na równinach teras wznoszących się ponad dnem dolinowym w Basenie Grudziądzkim, Basenie Świeckim oraz w kilku innych obszarach na terasach sandrowych Mątawy (np. rejon Grupy – Fletnowa).

Drzewostany iglaste spotykane są nad Mątawą, a także w okolicach Ostromecka i Wałdowa Królewskiego. Dominują natomiast lasy mieszane i liściaste (topole, dęby, buki, olchy), w partiach dolinnych posiadające charakter zespołów łęgowych. Towarzyszą im zadrzewienia śródpolne oraz przydrożne, pomiędzy Strzelcami Dolnymi, Topolnem i Gruczmem obejmujące niekiedy ciągi drzew owocowych – jabłoni. Wzbogacanie wartości kraj-

obrazu doliny Wisły wynika przede wszystkim z dwóch aspektów: rozwoju struktur melioracyjnych w Basenie Świeckim, Basenie Unisławskim i Chełmińskim oraz na Nizinie Sartowickiej, a także założen pałacowo-parkowych i dworsko-parkowych powstających od końca XVIII w. m.in. Sartowice, Topolno, Ostromecko i inne. W punktach terenowych obdarzonych szczególnie walorami estetycznymi (doskonała, pełna ekspozycja, rozległa panorama widokowa) tworzono przy dworach szlacheckich parki krajobrazowe, wykorzystujące naturalne wartości środowiska przyrodniczego, np. Rulewo, Sartowice.

Najstarsze ślady osadnictwa w lewobrzeżnej części doliny Wisły udokumentowane są dzięki znaleziskom archeologicznym. Początkowo pochodziły one z przypadkowych odkryć zbieraczy – amatorów z końca XIX w. i początku XX w. Gromadzono je w prywatnych kolekcjach na terenie Świecia i Nowego. W okresie tym pojawiały się także fachowe publikacje archeologiczne, uwzględniające zabytki omawianego terenu (np. A. Lissauera, G. Ossowskiego i innych). Do najważniejszych pozostałości antropogenicznych należą odkrywane wówczas harpuni i haczyki kościane (zwykle pochodzące z koryta Wisły) oraz pojedyncze grociki krzemienne tzw. „liściaki”, występujące jako ślad obozowisk łowców reniferów na podłożu wydmowym (okolice Grupy, Jaruzyna). Podobnie rzadkie są znaleziska z mezolitu (7000 - 4500 lat p.n.e.), obejmujące np. kościane ościenie z Wisły w okolicach Przechowa.

Inny charakter posiadają źródła archeologiczne z neolitu (4500 - 1800 lat p.n.e.). Pozostawiły je osiadłe społeczności rolniczo-hodowlane, przybywające z południa, później zaś autochtoniczne, kształtujące się na dawnym podłożu ludów myśliwskich. Tego typu zabytki pochodzą m.in. z Grupy, Komórska Wielkiego, Przechowa, Świętego i innych miejscowości lewobrzeża dolnej Wisły między Bydgoszczą a Nowem. Stwierdzić można, iż grupy rolników neolitycznych penetrowały ten teren od strony Wielkopolski i Kujaw, przemieszczając się w górę Brdy oraz w głąb Wysoczyzny Świeckiej, a także, prawdopodobnie, z ziemi chełmińskiej przez płycizny i kępy wiślane, np. w okolicach Świecia - Przechowa i Bydgoszczy - Fordonu.

Kolejne epoki: brązu i wczesnego żelaza przyniosły zmianę w dynamice zasiedlania omawianego obszaru. Wzrosła bowiem zdecydowanie liczba punktów osadniczych, datowanych w zakresie 1800 - 400 lat p.n.e. Wśród wczesnobrązowych znalezisk znajduje się m.in. siekierka brązowa z Wiągu oraz pucharki ceramiczne z Topolna, zaliczające się do kręgu kultury unietyckiej. Cmentarzyska i osady kultury łużyckiej odkryto w Grucznie, Bydgoszczy-Zamczysku, Świeciu, Wielkim Komórsku i innych nadwiślańskich miejscowościach.

Zdecydowany przyrost bazy źródłowej dotyczy jednak społeczności kultury wschodniopomorskiej. Do najlepiej rozpoznanych jej pozostałości zaliczają się stanowiska w: Topolinku, Topolnie, Grucznie, Świeciu, Rulewie, Sartowicach, Starych Marzach, Bratwinie, Bzowie, Osieku, Morgach i Nowem. Z reguły odkrywano relikty tzw. kamiennych grobów skrzynkowych z pochówkami ciepłymi popielnicowymi. Nieco mniej zabytków związanych jest z późnym okresem lateńskim i okresem wpływów rzymskich (np. Grupa, Bzowo, Wielki Komórski, Topolno, Topolinek). Największy kompleks osadniczy z tego okresu funkcjonował pomiędzy Świeciem a Topolnem (4 cmentarzyska, 2 osady). Nie jest wykluczone, że jego mieszkańcy uczestniczyli w wymianie handlowej na trasie „szlaku burszty-

nowego”, prowadzącego w kierunku Żuław. Liczne importy rzymskie pochodzą z nekropoli ciałopalnych w Topolnie, Osieku oraz Świeciu.

W okresie wczesnośredniowiecznym, po przejściowym wyludnieniu w czasie wędrówek ludów, mamy do czynienia z początkami osadnictwa słowiańskiego nad dolną Wisłą. Rozwój zasiedlenia datowany jest od VIII w. i ulegał rozszerzeniu nieprzerwanie do pierwszej połowy XIII w. Jego kluczowymi ogniwami były grody w Bzowie, Topolnie, Grucznie, Strzelcach Dolnych oraz Bydgoszczy-Zamczysku (domniemy). Zdecydowaną większość lewobrzeża obejmowała swym zasięgiem w początkach XIII w. kasztelania świecka, od 1277 r. również wydzielona z niej kasztelania nowska. Na południe od Kozielca rozciągają się ziemie należące do kasztelanii wyszogrodzkiej. Wiodły tędy dwa ważne szlaki komunikacyjne: z Wielkopolski wzdłuż Wisły, przez Świecie, Nowe i Tczew do Gdańska, oraz tzw. „stara droga chełmińska” z Chojnic, przez Tucholę, Świecie do Chełmna.

Administracja kościelna ukształtowała się już w XII w. Siedzibą dekanatu w początkach XIV w. zostało Świecie. Kościół w Nowem wymieniają źródła około 1326 r., zaś jeszcze wcześniej, w 1282 r. osadzeni zostali w tym mieście franciszkanie. Równie dawna była parafia w Grucznie, wymieniana po raz pierwszy w 1238 r. Sieć parafialna na omawianym terenie w drugiej poł. XII w. i na początku XIV w. była stosunkowo rozbudowana w porównaniu z innymi ziemiami Pomorza Gdańskiego.

Akcja osadnicza na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza doprowadziła do rozwoju własności książęcej i rycerskiej. Wcześniej wymieniane wsie to m.in. Lubień Wielki (1246 r.), Bratwin (1307 r.) i Sartowice (1307 r.). Do szczególnie zamożnych posiadaczy zaliczał się ród Święców oraz ród Wyzeliców. Z własności kościelnej na pierwszym miejscu wymienić należy dobra biskupstwa włocławskiego. Inne instytucje kościelne były słabiej uposażone, bądź też zyskały swe posiadłości na przełomie XIII/XIV w., np. arcybiskupstwo gnieźnieńskie uzyskało Gruczno i Kozielec w 1290 r.

Zabór Pomorza Gdańskiego przez Zakon Krzyżacki w 1309 r. (zdobycie grodu świeckiego) doprowadził do zorganizowania nowej administracji: komturstwa świeckiego oraz okręgu nowskiego należącego do wójtostwa tczewskiego. Swoje posiadłości na lewym brzegu Wisły posiadało też komturstwo grudziądzkie (Michale, Bzowo, Lubień, Komórsk), komturstwo pokrzywińskie (Mątawy, Zajączkowo), a po 1416 r. wójtostwo rogozińskie. Południowa granica komturstwa świeckiego pokrywała się z granicą państwa krzyżackiego. Wsie znajdujące się na południe od Włók należały w początkach XV w. do woj. inowrocławskiego. Tym samym, w okresie późnośredniowiecznym, lewobrzeżna część dzieliła się na dwie odrębne strefy posiadania: północną i środkową krzyżacką oraz południową polską.

Linia podziału wyznaczona granicami państwowymi w średniowieczu, przetrwała przez kolejne etapy historii lewego brzegu doliny Wisły. Po pokoju toruńskim w 1466 r. omawiane fragmenty ziem świeckiej i nowskiej weszły w skład województwa pomorskiego. Miejscowości z rejonu Bydgoszczy, aż po Włóki, należały do woj. inowrocławskiego. Siedziby starostw znajdowały się wówczas w Nowem oraz Świeciu, gdzie również mieściła się siedziba sejmików szlacheckich.

Znaczne ożywienie gospodarcze w okresie staropolskim wiązało się z planową akcją

zasiedlania doliny Wisły, prowadzoną od XVI do XVIII w. pod patronatem królów polskich, miast i szlachty. Osadnictwo nadwiślańskie łączyło się z ulgami przy lokalizacji wsi w związku z trudnymi warunkami terenowymi oraz koniecznością rozbudowy urządzeń melioracyjnych. W poł. XVI w. przybyli menonici, osadnicy z holenderskiej i niemieckiej Fryzji. Kontrakty zawarte zostały z nimi m.in. w Mątawach (1558 - 1789 r.), Zajączkowie (1568 - 1780 r.), Wielkim Lubieniu (1592 - 1789 r.), Chrystkowie (1584-1802 r.) oraz Topolinku (1697 - 1773 r.). Pozostałościami ich obecności są z reguły wsie o układzie tzw. ulicówki, biegnące równoległe do rzeki, elementy architektury drewnianej („zagrody holenderskie”) systemy kanałów odwadniających, a także liczne cmentarze lub ich pozostałości.

Po I rozbiore Polski wymienione obszary włączono do Prus, przy czym zgodnie z dawną linią graniczną, w rejonie Włók i Topolna przebiegał podział na północną partię, podległą Regencji kwidzyńskiej, oraz południową, należącą do Regencji bydgoskiej. Zmieniły się stosunki własnościowe i osadnicze. Wsie królewskie, szlacheckie i kościelne przeszły w posiadanie osadników niemieckich, zaś ich układy przestrzenne zwykle odpowiadały typowi tzw. rzędówki (np. Grabówko, Kosowo, Trępel). W drugiej poł. XIX w. nastąpiło uprzemysłowienie folwarków. Powstały liczne gorzelnie, cegielnie i browary, podnoszące zyski mało opłacalnej, nieprzetworzonej produkcji rolnej. Rozwijała się sieć drogowa oraz, rzadziej, lokalne linie kolejowe (np. Laskowice - Dragacz - Grudziądz).

Procesy osadnicze po odzyskaniu niepodległości nie zmieniły zasadniczo pierwotnej struktury zasiedlenia lewobrzeża doliny Wisły. W okresie II Rzeczypospolitej północna część tego terenu weszła w skład woj. pomorskiego, zaś południowa, do 1938 r. należała do woj. poznańskiego, podlegając później również woj. pomorskiemu. Silne przeobrażenia wsi wprowadziła reforma rolna po II wojnie światowej, związana z parcelacją dawnych majątków ziemiańskich i przejmowaniem ich przez Państwowe Gospodarstwa Rolne (np. Gądecz, Topolno, Rulewo). Rozwój ośrodków miejskich (Bydgoszczy, Świecia, Nowego) wiązał się z wchłanianiem lub degradacją pobliskich wsi (Świecie-Przechowo, Nowe-Kończyce) lub miasteczek (Bydgoszcz-Fordon). Tradycje historyczno-etnograficzne regionu zaczęły wymagać ochrony, realizowanej często poza miejscami ich powstania, działaniami administracyjnymi Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy oraz pracą Towarzystwa Miłośników Ziemi Świeckiej i Nowskiej w Świeciu, a także założeniem Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego.